

PIOTR WIŚNIEWSKI

Instytut Muzykologii, KUL JPII

***Officium Defunctorum* w języku polskim
po Soborze Watykańskim II
w świetle opracowania Dolores Moniki Nowak PDDM¹**

Sobór Watykański II był przełomowym wydarzeniem w życiu Kościoła katolickiego w XX w. Spośród wielu dokumentów wypracowanych przez ojców soborowych jednym z najbardziej doniosłych okazała się Konstytucja o Liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*, która dając możliwość posługiwania się w liturgii językami narodowymi, dokonała swego rodzaju rewolucji w dotychczasowym sposobie sprawowania kultu (nr 113). Fakt wejścia w życie tego dokumentu stał się warunkiem *sine qua non* rozpoczęcia długodystansowego procesu przeobrażania dotychczasowej mentalności duchowieństwa i wiernych świeckich w dziedzinie liturgii. Zaistniała w związku z tym naturalna konieczność przygotowania ksiąg liturgicznych w językach narodowych i skomponowania do nich nowych melodii. Problem ten dotyczył, obok liturgii mszalnej, również liturgii godzin, w tym oficjum za zmarłych. Pomimo, iż powstało już wiele prac naukowych na ten temat, to jednak niewiele uwagi poświęcono dotychczas oficjum żałobnemu². Natomiast zagadnieniem zupełnie niepodjętym na gruncie polskim okazała się jego strona muzyczna, pomimo iż powstał już dość pokaźny zasób kompozycji powstałych do polskich tłumaczeń tego oficjum³. Lukę tę wypełnia ogłoszona

¹ D.M. NOWAK, *Officium defunctorum w języku polskim po Soborze Watykańskim II* (Opoliensis Musica Ecclesiastica 1), Opole 2017, ss. 474, ISBN 978-83-61419-86-0.

² Głównym obszarem zainteresowań rodzimych liturgistów stała się historia, struktura i zastosowanie *officium defunctorum* w praktyce liturgicznej, zob. J. JANICKI, *Teologia modlitw za zmarłych w Mszałe rzymskim Pawła VI i w Liturgii godzin*, RBL 33 (1980), nr 3, s. 113–126; M. PISARZAK, *Teologia modlitwy za zmarłych według rytuału „Obrzędy pogrzebu”*, RBL 33 (1980), nr 3, s. 127–144; J. DECYK, *Ludzki i Boży wymiar śmierci w świetle kultu zmarłych*, Warszawa 2000.

³ Spośród opracowań melodii należy wymienić m.in. hymny zawarte w zbiorach: K. GAŁUSZKA, *Uwielbiamy Pana. Śpiewy Liturgii Godzin. Hymny*, t. I–V, Kraków 1990; J.M. BUJAŁSKA, M.D. NO-

monografia s. Dolores Moniki Nowak PDDM, która dokonała kwerendy wszystkich powstałych do tej pory w Polsce melodii do polskich przekładów *officium defunctorum*. Stworzyła w ten sposób cenny katalog posoborowych kompozycji żałobnych oraz możliwie szeroko, przy pomocy odpowiedniego aparatu krytycznego, je zinterpretowała.

Sformułowany precyzyjnie temat publikacji, niewątpliwie niepodjęty dotąd na gruncie polskiej muzykologii, jednoznacznie wskazuje na główny przedmiot badań. Układ książki jest logiczny i przejrzysty. Poszczególne rozdziały wzajemnie się dopełniają, co pozwoliło autorce w sposób komplementarny przedstawić problematykę nakreśloną w tytule monografii. *Wstęp* publikacji (s. 15–25) napisany został poprawnie, z zachowaniem wymaganych elementów wprowadzenia. D. Nowak uzasadnia w szerokim kontekście wybór tematu, wskazuje na dotychczasowy stan badań oraz wytycza cztery cele badawcze: „przedstawienie zmian, jakich dokonano w strukturze *officium divinum* podczas reformy liturgicznej Soboru Watykańskiego II”; „ustalenie genezy oraz przeprowadzenie analizy teologicznej odwołanych tekstów posoborowego oficjum za zmarłych”; „odnalezienie wszystkich przekładów na język polski posoborowego oficjum żałobnego” i „przeprowadzenie kwerendy wszystkich powstałych w Polsce melodii oficjum za zmarłych, próba ich klasyfikacji oraz dokonanie ich analizy muzycznej” (s. 20). Tak szczytne cele wymagają przyjęcia określonej metodologii badawczej oraz interdyscyplinarnych kompetencji autorki. Recenzowana książka stanowi pierwszą tego rodzaju, długo oczekiwaną w polskiej literaturze naukowej, syntezę podjętej problematyki. Dlatego też wartość merytoryczna tej monografii jest niekwestionowana.

Rozdział pierwszy (s. 27–216) przedstawia genezę i rozwój *officium defunctorum*. Autorka w szerokim ujęciu historycznym wskazuje na transformację kultu zmarłych w ciągu wieków. Przywołuje wyniki badań i hipotezy uczonych dotyczące czasu i miejsca powstania oficjum za zmarłych; przybliża zwyczaje związane z zastosowaniem tego oficjum w praktyce liturgicznej i pobożności ludowej, zarówno w Kościele zachodnim, jak i w Polsce; prezentuje strukturę przedsoborowego *officium defunctorum* w Polsce i omawia przebieg soborowej reformy Liturgii godzin z jej zastosowaniem w Kościele w Polsce. Nowak udało się w ten sposób przed-

WAK, *Wybrane hymny na Jutrznę i Nieszpory*, Warszawa – Lublin 2012; B. BARTKOWSKI (red.), *Śpiewnik liturgiczny*, Lublin 1991; J. WALOSZEK, *Psallite Domino Sapienter*, t. II, *Typiczne melodie do Liturgii Godzin*, Opole 2012; opracowanie melodii żałobnych Laudesów autorstwa I. Pawlaka, w: *Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1977; melodie śpiewów poszczególnych godzin kanonicznych (hymny, antyfony, psalmy i kantyki, responsoria, wersety, prośby) autorstwa I. Pawlaka, K. Gałuszki, S. Ziemiańskiego, J. Łasia, J. Ścibora i innych. Największym zainteresowaniem kompozytorów cieszą się hymny. Jako jedyne doczekały się własnych, oryginalnych melodii we wszystkich godzinach polskiej edycji *officium defunctorum*. Niektóre z nich otrzymały nawet kilka wersji melodycznych, np. hymn *O potężny Królu*, *Chryste* posiada cztery warianty.

stawić kolejne fazy reformy liturgicznej i wykazać wprowadzone istotne zmiany w oficjum żałobnym. Badaczka ma jednak świadomość, iż nadal istnieje wiele pytań związanych z czasem, miejscem powstania oraz pierwotną funkcją liturgiczną *officium defunctorum*. Stwierdza, iż to oficjum zawarte w księgach polskich nie odbiega od wzorców zachodnich. Polskie tradycje związane z jego celebracją były niemalże tożsame z przyjętymi w Kościele powszechnym (s. 126).

Rozdział II (s. 127–237) dotyczy tekstów oficjum za zmarłych. Autorka synoptycznie zestawia poszczególne elementy oficjum żałobnego przed i po reformie soborowej, wskazując na poczynione w nim istotne zmiany, oraz charakteryzuje wydania źródłowe polskich przekładów tego oficjum. Następnie wnikliwie bada wszystkie odnalezione teksty posoborowego *officium defunctorum* w języku polskim (hymny, psalmy i kantyki, antyfony, czytania, responsoria, wersety, prośby i modlitwy), będące przekładem oryginału łacińskiego⁴, co z kolei pozwoliło s. Nowak ustalić ich wpływ na powstałe do nich melodie. W konkluzji autorka podkreśla wprowadzone w tekstach posoborowych ważne zmiany w ich strukturze i treści. Wśród wielu szczegółowych wniosków stwierdza, iż twórcom reformy udało się przede wszystkim zachować ciągłość wielowiekowej tradycji oficjum za zmarłych (s. 229).

Rozdział III (s. 239–346), najważniejszy z punktu widzenia muzykologicznego, ma charakter *stricte* analityczny. S. Nowak dokonuje rewizji i oceny różnych sposobów adaptacji melodii typycznych (gregoriańskich) do tekstów w języku polskim. Interpretując z należytą uwagą cheironomiczny zapis poszczególnych utworów, stara się, na ile to tylko możliwe (niekiedy dość subiektywnie) odczytać ich średniowieczną retorykę muzyczną. Podkreślić należy jednak znaczny wkład i dociekliwość autorki w ukazaniu kunsztu współczesnych kompozycji liturgicznych, co zdecydowanie podnosi walor całego opracowania. W konsekwencji odsłania bowiem warsztat kompozytorski twórców nowych melodii i ukazuje specyfikę ich języka muzycznego.

Podsumowujące pracę *Zakończenie* (s. 341–346) w pełni potwierdza zasadność podjętego tematu i przeprowadzonych wieloaspektowych badań. Ma ono formę ogólnego *résumé* z podaniem wniosków bardziej generalnych oraz postawieniu kilku pytań dotyczących m.in. procesu tworzenia nowych kompozycji liturgicznych.

Całość publikacji dopełnia pięć aneksów (s. 367–471), zawierających kolejno: strukturę oficjum żałobnego, przed i po Soborze Watykańskim II (I); teksty oficjum żałobnego w przekładzie na język polski (II); kompletny tekst *Kościelnego nabo-*

⁴ *Liturgia Horarum iuxta ritum romanum. Officium divinum ex decreto sacrosancti oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate P.P. VI promulgatum*, t. I, III, IV, Città del Vaticano 1977.

żeństwa za zmarłych (III); zestawienie poszczególnych części oficjum za zmarłych przed i po Soborze Watykańskim II (IV); melodie do posoborowego *officium defunctorum* w języku łacińskim (V). Książkę zamyka streszczenie w języku angielskim (s. 473–474).

Pod względem metodologicznym jest to zatem poprawna pozycja naukowa, wskazująca na solidny warsztat badawczy autorki. S. Nowak nie unika także formułowania własnych przemyśleń, stawiania hipotez, czy wskazywania szerszych kontekstów. Należy podkreślić jej sumiennosc i dokladnosc w niezwykle docieklwym prezentowaniu poszczególnych elementów składowych *officium defunctorum*, zwłaszcza w ich aspekcie historycznym. Szczególnie interesującym zagadnieniem jest przybliżenie kwestii związanej z przygotowaniem i przebiegiem posoborowej reformy Liturgii godzin oraz jej zastosowanie w Kościele w Polsce. S. Nowak omawia tę problematykę bardzo wnikliwie, niejako odtwarzając cały ten proces krok po kroku. Jest to zatem bardzo przydatne kompendium na temat przeobrażeń związanych z finalnym ukształtowaniem się Liturgii godzin i wynikających z tego faktu różnych trudności. Niewątpliwie ukazane kolejne stadia reformy znacząco podnoszą walor dokumentacyjny opracowania. Całość publikacji wzbogacona jest przez liczne, czytelne przykłady nutowe, także z uwzględnieniem w wielu z nich zapisu cheironomicznego.

Chociaż recenzowana książka ze wszech miar zasługuje na pozytywną ocenę, to jednak rzetelnosc naukowa każe sformułować odnośnie do niektórych przedstawionych kwestii pewne uwagi. Podstawowym celem badań s. Nowak były studia nad melodiami powstałymi do nowych tekstów oficjum za zmarłych. W trakcie ich analizowania autorka często odwołuje się do aspektu estetycznego. Pojawia się tu pewien niedosyt. Wydaje się, iż zabrakło najpierw bardziej ogólnego wprowadzenia w samą problematykę estetyki muzycznej. Istnieje na ten temat dość obszerna literatura w języku polskim, do której należą dzieła m.in. Romana Ingardena⁵, Władysława Tatarkiewicza⁶, Władysława Stróżewskiego⁷, Enrico Fubiniego⁸. Natomiast wprost o estetyce gregoriańskiej traktuje literatura obca – rozprawy naukowe Paolo Ferrettiego⁹ i Dominicus Johnera¹⁰. Spośród wymienionych D. Nowak jedynie okazjonalnie korzysta z pozycji P. Ferrettiego. Wprawdzie omawia archi-

⁵ R. INGARDEN, *Studia z estetyki*, t. I–III, Warszawa 1957–1970.

⁶ W. TATARKIEWICZ, *Historia estetyki*, t. I–III, Warszawa 1988–1991.

⁷ W. STRÓZEWSKI, *Wokół piękna*, Kraków 2002.

⁸ E. FUBINI, *Historia estetyki muzycznej*, tłum. Z. Skowron, Kraków. 2002.

⁹ P. FERRETTI, *Estetica gregoriana*, t. I, Roma 1934.

¹⁰ D. JOHNER, *Wort und Ton im Choral*, Leipzig 1953².

tektonikę melizm, stosunek melodii do tekstu i inne zagadnienia z tym związane, jednak pożądane byłoby najpierw wprowadzenie czytelnika, przynajmniej krótkie, w ogóle w tę problematykę. W wielu przebadanych przykładach muzycznych zabrakło wyraźnej ich oceny estetycznej. S. Nowak analizuje np. melodie hymnów, ich strukturę, rytmikę, tonalność, styl, jednak nie decyduje się na bardziej ogólną ocenę estetyczną. Szczegółowe, ciekawe wnioski wyprowadza dopiero w podsumowaniu całego rozdziału. Wydaje się, iż korzystniejsze byłoby wyodrębnienie oddzielnego punktu na zakończenie rozdział III, zatytułowanego np. *Próba oceny estetycznej*, i zamieszczenie tam istotnych konkluzji wywiedzionych z analizy wytypowanych kompozycji.

Błędnie określony został również modus ostatniej aklamacji *Amen* (s. 246). Nie jest to *modus D*, jak podano, ale *modus G*. Dla porządku należało podać *modus* także drugiej i trzeciej aklamacji (*E*, *F*). Autorka na s. 246 stwierdza, iż „zapożyczenie dawnych melodii do nowo powstałych łacińskich tekstów hymnicznych w posoborowym oficjum za zmarłych było o tyle łatwiejsze, że wszystkie posiadają klasyczną budowę i rytmikę tzw. hymnów ambrożyjskich”. Zabrakło, zdaniem recenzenta, krótkiego wyjaśnienia w przypisie, na czym polega „klasyczna budowa i rytmika tzw. hymnów ambrożyjskich”¹¹. Dałoby to czytelnikowi pewne wyobrażenie o możliwości i kryteriach adaptacji dawnych melodii do nowych tekstów.

Przy omawianiu psalmów i kantyków (s. 264) s. Nowak przywołuje najnowsze badania choralistów dotyczące tonów archaicznych (DO, RE, MI) oraz tonów *praeoctoechos*: *protus kwartowy* i *deuterus tercjowy*. Wskazane byłoby wyjaśnienie, czym się one charakteryzują, jaka jest ich struktura, dźwięki finalne oraz wskazanie charakterystycznych przykładów śpiewów w tych tonach¹². Na s. 271 autorka publikacji stwierdza, iż „Brak *initium* okazuje się charakterystyczną cechą współczesnych polskich kompozycji psalmowych”. Nie wyjaśnia jednak, dlaczego nie ma tej formuły melodycznej, z czego to może wynikać. Dobrze byłoby wymienić uzasadnione powody, dla których twórcy melodii pomijają obecne w oryginale *initium*. Czy przypadkiem jego brak w psalmodii nie wynika z polskich niesporów ludowych (np. Karpińskiego), kiedy *initium* nie istniało? Lud nie był przyzwycza-

¹¹ Hymny Ambrożego charakteryzują się tym, iż każdy z nich liczy 8 czterowersowych strof. Jako pierwszy nadał im taką strukturę. Stylem nawiązują do stosowanego przez Horacego dymetru jambicznego. Czasem jamb zostaje zastąpiony przez spondej lub anapest. Budowa tych hymnów spełnia wymogi metryki starożytnej. Ich twórca rzadko stosuje ówczesne rymy. Prostota i jasność zapewne przyczyniły się do ich upowszechnienia w liturgii, por. K. FILIPOWICZ, *Hymny dawniej i dziś, czyli o możliwościach ekspresji poetyckiego słowa w starożytnym kulcie i chrześcijańskiej liturgii*, STV (2013), nr 51 (1), s. 303–320; A. SZELEST, *Metryka łacińska*, Warszawa 1978.

¹² *Psalterium Monasticum*, Solesmes 1981.

jony do śpiewania melodii z *initium*. Być może nieobecność tej formuły we współczesnych polskich kompozycjach psalmowych świadczy o wpływie tej tradycji. Niewykluczone, że właśnie to zaważyło na postawie kompozytorów. Warto by tego rodzaju sugestie przynajmniej zaproponować.

Kiedy jest mowa o antyfonach, autorka książki stwierdza, iż kompozytorzy „stosowali praktykę, która polegała na tworzeniu w ramach jednej godziny kanonicznej następujących po sobie antyfon w kolejnych modusach” (s. 286). Czy wiadomo, z czego ta praktyka wynikała? Należało wyjaśnić, iż jest to cecha charakterystyczna dla tzw. kompozycji postgregoriańskich¹³, np. oficjów rymowanych¹⁴.

Ogólnie należy stwierdzić, iż s. D. Nowak z wielkim znanstwem dokonała interpretacji muzycznej badanych melodii. Niekiedy można odnieść jednak wrażenie, iż jej ocena adaptacji melodii jest dość śmiała, krytyczna, a nawet surowa, jak chociażby w przypadku antyfony *Będę chwalił Pana* w zestawieniu z jej gregoriańskim wzorcem, *Omnis spiritus* (s. 297), ale nie tylko (np. s. 298, 319 i in.). Autorka najprawdopodobniej nie wzięła pod uwagę faktu, iż nie ma podanych wyraźnych zasad adaptacji, przynajmniej w języku polskim. Recenzentowi nie są znane pozycje naukowe na ten temat. Nie było ich też w czasie, kiedy te kompozycje powstawały (40 lat temu). Poza tym trzeba pamiętać, iż kompozytor nie musi ograniczać się do wzorca, ma swobodę tworzenia, nawet jeśli stara się odwzorować oryginalną melodię. Na tej kanwie rodzi się pytanie, czy można wskazać dziś konkretne zasady adaptacji. W pracy wyraźnie ich nie wypunktowano, chociaż s. Nowak stwierdza, że przedstawiła „kryteria poprawności adaptacyjnej” (s. 344). Ciekawość budzi odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu adaptacje gregoriańskich melodii antyfon do ich polskich tekstów, i czy faktycznie, jak wyraża się autorka, „zniekształcają pierwotne przesłanie teologiczne zawarte w oryginalnych kompozycjach gregoriańskich”? (s. 344). Wydaje

¹³ Syntetyczne wiadomości na temat stylu muzycznego śpiewów postgregoriańskich wyartykułował angielski muzykolog D. Hiley. Są to: numeryczny porządek antyfon i responsoriów według kolejnych mod; tonalność kwintowa odcinków, słów, monosylab, subtonalność kadencji; formuły końcowego *alleluia* antyfon; nowość materiału muzycznego wersetów responsoriów oraz umieszczanie rozbudowanych melizmatów w responsoriach na akcentowanej sylabie słowa, por. D. HILEY, *Chorał gregoriański i neogregoriański. Zmiany stylistyczne w śpiewach oficjów ku czci średniowiecznych świętych*, „Muzyka” 48 (2003), nr 2 s. 3–15.

¹⁴ Na polskim gruncie cechy kompozycji postgregoriańskich potwierdzili w swoich badaniach m.in.: J. PIKULIK, *Polskie oficja rymowane o św. Wojciechu*, w: TENŻE (red.), *Stan badań nad muzyką religijną w kulturze polskiej*, Warszawa 1973; K. SZYMONIK, *Oficjum rymowane o św. Stanisławie „Dies adest celebris” i hymn „Gaude Mater Polonia” w polskich antyfonarzach przedtrydenckich. Studium muzykologiczne*, Niepokalanów 1996; B. BODZIOCH, *Antyfonarze Andrzeja Piotrkowczyka z lat 1600–1645 jako przekaz polskich tradycji liturgiczno-muzycznych na przykładzie oficjów rymowanych (Studium źródłoznawczo-muzykologiczne)*, Lublin 2005 (mps pracy dokt. w Arch. KUL); P. WIŚNIEWSKI, *Oficjum rymowane o św. Zygmuncie w antyfonarzach płockich z przełomu XV/XVI wieku. Studium historyczno-muzykologiczne*, Lublin 2006.

się, iż jest to zdecydowanie subiektywna nadinterpretacja, a na pewno nie było to celem adaptatorów melodii.

W książce można odnotować także pewne niewłaściwe sformułowania, np. „modalizująca skala” (s. 247); tonacja d-moll „modalizująca” (s. 250); „dialogiczna struktura” (s. 339). Należy zauważyć, iż wprawdzie termin „modalizacja” jest znany w literaturze muzykologicznej¹⁵, jednak nie w kontekście, o którym pisze autorka.

Warto podkreślić, iż publikacja s. Nowak posiada szeroką bazę źródłową, co potwierdza obszerna bibliografia (s. 347–365), licząca ogółem 290 pozycji, z których znaczną część stanowią opracowania obcojęzyczne. Całość bibliografii autorka podzieliła na: *Teksty Pisma Świętego* (2); *Źródła*, w tym *A. Księgi liturgiczne: Rękopisy* (2) i *Editio Typica* (5), *Polskie edycje ksiąg rzymskich* (10), *Inne edycje* (6), *B. Dokumenty Stolicy Apostolskiej* (13), *C. Varia* (13), *D. Księgi użytkowe*, w tym *Śpiewniki i kancjonały* (27), *Modlitewniki* (14), *E. Źródła literackie* (10); *Opracowania* (175) oraz *Encyklopedie, leksykony, słowniki* (13). Wprawdzie bibliografia i przypisy zostały wykonane solidnie, to jednak w zapisie kilku pozycji, z których autorka korzystała w wersji dostępnej *online*, skopiowano automatycznie wiele niepotrzebnych znaków, które należało usunąć (np. s. 354, 355, 357). Poza tym w przypadku korzystania z *Encyklopedii Katolickiej* nie podano redaktorów cytowanych tomów – ani w *Wykazie skrótów* (s. 10), ani w *Bibliografii* (s. 354–365). Autorka czerpie wiadomości łącznie z dwudziestu tomów, których redaktorami są różne osoby.

Mocną stroną publikacji są wartościowe aneksy, obrazujące różnice w strukturze *officium defunctorum* przed i po Soborze Watykańskim II. Za szczególnie korzystne i bardzo przydatne należy uznać sporządzenie ostatniego z nich (V), zawierającego melodie do posoborowego *officium defunctorum* w języku łacińskim. Dotychczas bowiem nie powstała odrębna księga z melodiami do tekstów odnowionego oficjum.

Atutem pracy są również wartościowe podsumowania poszczególnych rozdziałów. Szkoda tylko, iż Autorka książki z wielką swobodą potraktowała krótkie wstępy do nich, wprowadzające czytelnika w ich problematykę: w rozdział I jest on zaledwie jednozdaniowy, w rozdział II nie ma go w ogóle, a w rozdział III liczy aż pięć stron (s. 239–243). Od strony metodologii pracy dobrze byłoby je ujednoczyć.

Wyliczone niedoskonałości nie zmieniają, rzecz jasna, w istotnym stopniu pozytywnego obrazu stylu narracji przedstawionej rozprawy. Ogłoszona monogra-

¹⁵ A. ZOŁA, *Melodyka ludowych śpiewów religijnych*, Lublin 2003; S. GARNCZARSKI, *Polska pieśń adwentowa w drukach od XVII do XX wieku*, cz. I: *Opracowanie zebranych źródeł*, Tarnów 2014, s. 427–438.

fia s. D. Nowak jest owocem gruntownych i żmudnych badań naukowych. Jest to publikacja wartościowa pod względem bogactwa treści i wniosków, świadcząca o dojrzałym warsztacie naukowym autorki. Stawia ją tym samym w rzędzie osób kompetentnych i stanowi istotny wkład w rozwój dyscypliny naukowej, którą reprezentuje. Recenzowana książka jest pionierskim osiągnięciem w badaniach nad adaptacjami gregoriańskich wzorców do ich polskich tekstów. Jest to dotychczas pierwsza próba na ten temat i to ze wszech miar próba udana. Publikacja s. Dolores Nowak stanowi bez wątpienia bardzo konkretną pomoc dla wszystkich osób sprawujących *officium defunctorum* w praktyce duszpasterskiej.